

B. NIKOLAJČEVAS

PASIRINKIMO LAISVĖS SAVITUMAS DOROVĖJE *

Kai kalbama apie moralės savitumą, tai dažnai vartojama pasirinkimo laisvės sąvoka. Tačiau suprantama ji ne visada vienodai, todėl būtina dar kartą imtis nagrinėti šią sąvoką.

Dažnai etikos darbuose neginčytinai pripažįstama, kad be pasirinkimo laisvės, suprantamos kaip objektyvi galimybė pasirinkti iš dviejų ar daugiau elgesio atvejų, negali būti moralės, kadangi tuo atveju žmogus nesąs atsakingas už savo veiksmus. Deja, dažnai kai kurie autoriai pasirinkimo laisvę suprantą kaip galimybę pasirinkti. Pasirinkimo galimybę traktuojama kaip būdingas dorovingo elgesio bruožas. Pabandykime atskleisti tokio požiūrio ribotumą.

Turbūt neteisūs ir tie autoriai, kurie, kalbėdami apie pasirinkimo laisvę, nenori tai sampratai priskirti objektyvią pasirinkimo galimybę, manydami, kad tokia galimybė būnanti beveik visada ir visais atvejais. Toks požiūris aiškintinas perdėm siauru pasirinkimo galimybės supratimu, dažnai vien tik fizine galimybe pasirinkti. Iš tikrųjų pasirinkimo galimybės sąvoka nėra vienareikšmė. Ji daugiareikšmė, apibūdinanti ne tik fizinę galimybę pasirinkti, bet ir pasirinkimo galimybę, sąlygotą konkrečių istorinių aplinkybių, gaivališkos įvykių eigos.

Antai ankstyvosios pirmąsios bendruomenės epochoje žmogaus pasirinkimą tiesiog lėmė esantys papročiai. Bendruomenėje kitų elgesio veiksmų nebuvo, ir dėl to žmogaus sąmonėje, kuris savęs neskyrė nuo bendrijos, negalėjo kilti mintis, kad galima kitokia negu papročio nusakyta elgsena. Šiuo atveju jis negalėjo pasirinkti. Tik vystantis asmenybei kaip atskiram individui, nors ir glaudžiai susijusiam su visuomene, bet jai netapačiam, vystantis asmens savimonei, atsiskiriant asmens ir visuomenės reikalams, atsirado pirmoji paprasčiausia galimybė pasirinkti savo elgesį.

Vėlesnėse epochose ta galimybė visada buvo ribojama ekonominių-socialinių sąlygų. Jeigu ne atskiros poelgio, tai elgesio krypties, pamati-

* Iš rusų kalbos išvertė E. Krakauskas.

nių moralinių orientacijų, principų atžvilgiu individas tam tikru atveju dar neturi galimybės pasirinkti. Subjektyviai jis gali pakilti virš esamų socialinių sąlygų, bet tik tiek, kiek jam tos sąlygos padeda. Savo dorovingumu jis iš principo gali skirtis nuo amžininkų — gali iš pagrindų keisti savo moralines pažiūras, remti savo epochos priešingos klasės poziciją, bet savo moraline sąmone jis dar negali išsiveržti iš tų normų, kuriomis ji apribojo epocha. Kiekvienas žmogus — epochos kūdikis — ir jo moralinė sąmonė priklauso nuo tos epochos ypatybių. Dėl to negalima žmogui reikšti nei moralinių pretenzijų, nei jo garbinti neatsižvelgus į jo epochą ar aplinką, kurioje gyvena, į visuomenės sąmonės pobūdį. Tą dėsningumą galima įžiūrėti net nedideliame istorine prasme socialistinės visuomenės tarpsny: vis didėja moralės veiksnio vaidmuo, didesni reikalavimai dorovės subjektui; ir tai, kas dar vakar nesukeldavo ypatingo pasmerkimo, šiandien tampa nekęstina, tai, kam dar vakar reikėjo didelių dorovinių pastangų, šiandien tampa elgesio norma ir t. t.

Keldamas konkrečiau pasirinkimo galimybę, t. y. ne orientacijos, bet konkrečių poelgių pasirinkimo galimybę, norėčiau priminti atvejus, kai dėl objektyvių priežasčių tos galimybės nėra arba ji iš esmės ribota.

Vienas iš tokių atvejų yra vadinamasis *mažesnio blogio* pasirinkimo atvejis, kuriam esant, žmogui nelieta galimybės pasirinkti gerį arba blogį. Tai toks atvejis kai, kad ir kaip nuspręstų žmogus, sprendimą būtinais seks neigiami padariniai, būtinais sukeliantys kam nors kančias arba liūdesį. Čia žmogus turi pasirinkti tik didesnę arba mažesnę blogį. Tokiu atveju dorovinė individo pareiga yra mažesnio blogio pasirinkimas ir dėl to — būtino šiuo atveju blogio — jo negalima kaltinti.

Kitokio pobūdžio atvejis yra tas, kai atsitiktinis aplinkybių susikirtimas iškreipia rezultatą, kurio žmogus siekęs. Dėl objektyvių, nepriklausančių nuo pasirenkančiojo priežasčių, jis, tarkime, negalėjo numatyti savo veiksmų visų padarinių, todėl negalėjo pasirinkti. Aptariant tokių veiksmų dorovinio vertinimo klausimą, reikėtų pasakyti, kad dėl šio objektyviai atsiradusio neigiamo padarinio, kurio subjektas niekaip negalėjo numatyti, jo taip pat negalima kaltinti. Tai nereiškia, kad šiuos veiksmus reikėtų visiškai išskirti iš moralės. Konkrečiu atveju jie yra pakliuvę atsitiktinumo valdžion. O bandymas įgyvendinti gerį turi būti vertinamas teigiamai, be nuožiūros į padarinius. Deja, praktiškai visada ieškoma konkrečių rezultatų. Paprastai tas atsitinka dėl neteisingai suprastų dorovinio vertinimo principų, kartais ir dėl nenoro susigaudyti situacijoje, arba dėl ypatingai sudėtingų aplinkybių, kai neįmanoma išaiškinti tikrųjų motyvų ir susigaudyti, ar tas rezultatas buvo atsitiktinumas, kėslo įgyvendinimas, ar neatsakingumo pasireiškimas.

Jeigu kalbama tik apie fizinę pasirinkimo galimybę, sąlygojamą visų pirma biologinių ir psichologinių individo galimybių, tai ją kuo griežčiausiai ir reikėtų turėti galvoje. Moralinio pasirinkimo galimybę, formuojantis asmenybei, įgyvendinama tik esant tam tikram individo bio-

loginio ir psichologinio išsivystymo lygiui: ne biologinės ypatybės daugiausia lemia moralinio pasirinkimo turinį, tačiau jos yra esminė tokio pasirinkimo prielaida, jo įvykdymo sąlyga. Morale gali veikti biologinių veiksnių reiškimai, bet čia jos galimybės nėra begalinės.

Čia buvo išvardyti svarbiausieji veiksniai, kurie riboja arba neigia moralinio pasirinkimo galimybę. Tiesa, yra ir tokio pobūdžio veiksnių, kurie riboja moralinį pasirinkimą, ir kurių negalima laikyti arba tik objektyviais, arba tik subjektyviais. Pavyzdžiui, neginčijama, kad bet koks moralinis pasirinkimas visada grindžiamas tam tikrų žinių, patirties, mokėjimo, taip pat protinių sugebėjimų lygiu. Žinių ir patirties kaupimas, gabumų ir sugebėjimų išvystymas labai priklauso nuo paties individo. Labai, bet ne visiškai. Negalima nepaisyti žmogui įgimtų gabumų, kol jie nėra visiems vienodi ar būdingi, taip pat, nepaisyti ir tų aplinkybių, kad yra skirtingos ir žmonių gyvenimo bei auklėjimo sąlygos. Vertinant moralinį pasirinkimą, labai sunku atsižvelgti į tokio pobūdžio veiksnius kaip žinios ar gabumai; tai daug sudėtingiau negu konstatuoti visiškai objektyvaus pobūdžio veiksnius. Aišku viena: jei objektyvūs veiksniai, neigiantys moralinio pasirinkimo galimybę, padaro žmogų visiškai neatšakingą už savo veiksmus, tai antruojų atveju to neįvyksta.

Taigi, individo veiksmams doroviškai vertintini, jei jis gali pasirinkti. Jei šie veiksmai nepriklauso nuo subjekto ir yra objektyvių aplinkybių susiklostymo padarinys, kitaip tariant,— galimybės pasirinkti nebuvo, tai tokie veiksmai negali būti morališkai vertinami, nes yra už moralės kompetencijos ribų.

Bet (tai ir yra svarbiausia šio straipsnio tema), pasirinkimo galimybė dar nėra pasirinkimo laisvė. Pasirinkimo galimybė yra būtina pasirinkimo laisvės sąlyga, prielaida, bet ar ši galimybė taps tikrove, ar pasirinkimas iš tikrųjų bus laisvas, priklausys nuo subjekto. Mat, pirma, individas gali vengti pasirinkimo, leisti kitam rinktis, nusišalinti. Tiesa, vengti pasirinkimo — taip pat pasirinkimas, bet ne šios, gyvenimo iškeltos problemos pasirinkimas. Antra, individas gali nueiti lengviausiu keliu ir, nesukdamas sau galvos dėl padėties, pasirinkti, žiūrėdamas tradicijų, visuotinių, įprastų pažiūrų, stereotipų arba remdamasis, pvz., instrukcijomis, nuostatais ir t. t. Iš tikrųjų toks pasirinkimas labai panašus į tik ką minėtą pasirinkimo vengimą, kadangi didžiausią atsakomybės našta šiuo atveju individas stengtųsi užkrauti ne sau pačiam, bet tradicijoms, instrukcijoms ir pan. Tokio pobūdžio pasirinkimo negalima vadinti tikrai laisvu pasirinkimu, kurį būtų galima morališkai vertinti.

Moralė kelia žmogui daug įvairaus pobūdžio reikalavimų, bet jų tarpe yra toks, kuris yra visų kitų moralinių reikalavimų esminis požymis, suteikiantis jiems savitą, išskiriantį jį iš kitų socialinių reikalavimų, pobūdį. Tai reikalavimas savarankiškai, laisvai pasirinkti kokią nors poziciją ar pasielgti. Šiuo atžvilgiu moralė yra labiausiai visuomeniška asmenybės išraiška. Morale labiau negu koks kitas žmonių elgesio visuomeninio reguliavimo būdas remiasi kiekvieno individo sąmone ir valia. Šį bū-

dingą bruožą nedera aiškintis taip, tarsi kiekvienas gali kurti savus moralinius įstatymus. Kiekvienas moralinis sprendimas, kiekvienas moralinis poelgis nėra visiškai nepakartojamas, ir dėl to nėra vien tiktai asmeninis reikalas.

Kiekvienoje visuomenėje, tuo labiau tokioje, kuri asmenybei suteikia tikrai žmogiškas gyvenimo sąlygas, visuomenė turi remti asmenybės moralinį pasirinkimą. Žmogus čia nėra „nublokštas“ į šį pasaulį. Anksčiau kartų ir amžininkų patirtis parodė, kad būtina vadovautis tam tikrais moraliniais principais. Bet greta principų, laiduojančių visuomenės raidos pažangą, asmenybė dažnai buvo klaidinama. Štai kodėl ji negali vadovautis bet kokiomis elgesio normomis. Asmenybei būtina jas išsąmoninti, įsitikinti jų teisingumu arba neteisingumu ir tuo pagrindu arba atmesti tą normą, arba sutikti su ja ir paversti ją savo elgesio motyvu, „proto ir širdies įstatymu“. Žinoma, ne tik į moralės normas, bet ir į visus kitus reikalavimus bei taisykles žmogus turi žiūrėti protingai, kaip kritiškai mąstanti būtybė, ir nesekti jomis aklai, negalvodamas, automatiškai. Visas visuomenės normas bei reikalavimus kritiškai vertinti kaip tik ir paskatina moralė. Ji ragina žmogų rinktis tikrai savarankiškai, laisvai. Kartais tas reikalavimas išreiškiamas tiesiai, bet dar dažniau jis slypi kituose moraliniuose reikalavimuose arba sprendimuose, kurie pateikiami asmenybei. Jeigu papročių arba teisės normų diegimo būdas (logika) yra dar labai paprastas: teigiant, kad asmuo turi (arba neturi) elgtis taip ar kitaip), tai moralės sankcionuojamas elgesio būdas (logika) kur kas sudėtingesnis: čia rekomenduojama ne tik atlikti veiksmą X, bet ir daryti tai sąmoningai bei savanoriškai, t. y. laisvai. Jeigu asmenybė įvykdo pirmąją, imperatyviąją reikalavimų dalį, tai dar nereiškia, kad moralės norma yra įvykdyta, o asmenybė nusipelnusi teigiamo moralinio įvertinimo. Tą patvirtina ir konkretūs empiriniai stebėjimai, kaip paviršutiniškas, nemotyvuotas moralės normų laikymasis (t. y. formalus „mandagumas“) kitų asmenų atžvilgiu, pastarųjų nėra traktuojamas kaip moralus elgesys.

Tuo būdu, bet koks socialinis reikalavimas, jeigu norima jį padaryti asmenybės ginklu, turi būti suprastas protu ir širdimi. Asmenybė ne tik turi žinoti moralės reikalavimus, bet ir suprasti jų būtinumą kitiems ir sau, išsąmoninti jų visuomeninę paskirtį, kuri tik ir suteikia asmenybei galimybę laisvai tų moralės reikalavimų siekti. Tik šiuo atveju ji gali ne tik paklusti kokiam nors reikalavimui, bet ir įvykdyti jį kaip moralės normą.

Tai nereiškia, kad jeigu žmogus vengia laisvo pasirinkimo (arba iš viso vengia pasirinkti), tai šie jo veiksmai yra už moralės ribų ir dėl to moraliskai nevertinami. Už moralės ribų veiksmai būna tik tuo atveju, jeigu jie visuomeniškai nereikšmingi, kitaip tariant, nesisieja su visuomenės ar aplinkinių žmonių reikalais, arba jų atlikėjas negalėjęs objektyviai pasirinkti. Visais kitais atvejais veiksmai yra moraliskai prasmingi, o jų atlikėjas moraliskai atsakingas. Bet toli gražu ne visi tie mora-

liškai reikšmingi veiksmai yra tikrai dorovinio pobūdžio, t. y. motyvuojami taip, kaip to reikalauja moralinių reikalavimų dvasia. Vadinasi, būtina skirti moralinio vertinimo sritį ir tikrai moralinių veiksmų sritį. Pirmoji yra žymiai platesnė už antrąją.

Taigi, moralės požiūriu, reikšminga ne tik pasirinkimo galimybė ir ne tik pats pasirinkimas (pasirinkimas, kaip griežto determinuotumo stoka, būna bet kurioje žmogaus veiklos srityje, bet laisvas pasirinkimas). Žmogaus sugebėjimas laisvai apsispręsti elgtis taip ar kitaip — nėra pirmapradis reiškinys. Jis atsiranda doroviškai asmenybei tobulėjant ir yra jos dorovinės kultūros ženklas.

Jeigu žvilgtretume į dorovinio asmenybės vystymosi ontogenezę, tai pamatytume, kad jai ypač būdinga didėjanti asmens laisvė ir teisė pasirinkti savo elgesį kaip asmenybės socialinę strategiją. Antai penkerių ar šešerių metų vaiko elgesys jau determinuojamas taip,— teigia psichologai,— kad kiekvieną poelgį stengiamasi realizuoti ne tik kaip subjektyvų vaiko užgaidą, bet ir susilaukti svarbaus jam suaugusiųjų pritarimo. Tokio amžiaus vaikas beveik visada dar yra valdomas savo nevalingų norų. Tačiau vyresnio ikimokyklinio amžiaus vaikams jau ima atsirasti sugebėjimo veikti pagal moralės taisykles ne tik dėl suaugusiųjų pritarimo, bet ir dėl tų pačių taisyklių, kurių objektyvų būtinumą vaikas ima suvokti visa savo patirtimi. Šiuo momentu jau nebelieka vietos griežtai priklausomybei nuo suaugusių; vadovaudamasis kokia nors elgesio taisykle, vaikas pradeda savarankiškai vertinti savo elgesį, bandydamas atsisipirti vidiniams ir išoriniams poveikiams, prieštaraujantiems tai taisyklei. Kaip tik šią pasirinkimo laisvės raidos pakopą galima laikyti asmenybės formavimosi pradžia.

Juo labiau asmenybė doroviškai tobulėja, juo labiau didėja objektyvi poelgių pasirinkimo galimybė, atsiradusi dėl bendravimo galimybių padidėjimo, taip pat dėl vienmečių, mokytojų, aplinkinių žmonių nuomonės, įtakos, susijusi su gyvenimo patirtimi, psichikos raida. Toks objektyvių pasirinkimo galimybių padidėjimas sukelia jaunuolių norą sąmoningai pačiam pasirinkti moralinius principus.

Dorovinio vystymosi vaisiumi reikia laikyti ir dorovinių įpročių bei nuojautos (intuicijos) susiformavimą, nes dėl to asmenybės elgesys darosi laisvesnis ir betarpiškesnis, iškelia ją į aukštesnę dorovinės kultūros pakopą.

Vadinasi, moralė yra sąmoninga, savarankiška ir laisva asmenybės iniciatyva laikytis visuomeniškai nustatytų dorovės normų. Dorovingas subjektas — tai žmogus, kuris elgiasi pagal savo įsitikinimus. Bet sąmoningai ir savarankiškai galima siekti ir neteisingų nuostatų bei orientyrų. Deja, žmogaus įsitikinimai gali būti ir klaidingi. Šiuo atveju žmogaus elgesio negalima laikyti visiškai laisvu, nes elgiamasi ne pagal būtinumą, o laisvė juk nėra būtinybės paneigimas, bet priešingai — elgiamasis pagal ją.

Tačiau, smerkdami neteisingus tokio žmogaus veiksmus, mes vis dėlto turim pripažinti, kad žmogus, įgyvendindamas savo klaidingus, netgi kenksmingus įsitikinimus, vis dėlto remiasi dorove kaip ypatingu tikrovės įsisąmoninimo būdu, ir tuo skiriasi nuo žmogaus, kurio veiklaus gyvenimo tikslas yra ne sunkus ir skausmingas būtinumo ieškojimas, o paruoštų sprendimų, kažkieno nustatytų standartų rankiojimas, prie kurių prisitaikant, ar į juos atsižvelgiant, nuolat galima keisti savo elgesį. Toks žmogus ne tik nėra laisvas,— jis nė nesiveržia į laisvę.

Vadinasi, dorovinio pasirinkimo laisvės sąvokoje galima išskirti tris momentus. Pirmasis — tai objektyvi pasirinkimo galimybė („formali laisvė“), kuri yra ne tik dorovinės, bet ir bet kokios socialinės veiklos bei atsakomybės prielaida ir sąlyga. Tos galimybės padidėjimas yra ir žmogaus atsakomybės padidėjimas. Bet objektyvi pasirinkimo galimybė veiksmui dar nesuteikia tikrai dorovinio atspalvio. Pastarasis atsiranda tik tada, kai subjektas laisvai (sąmoningai ir savarankiškai) gali pasirinkti. Jeigu žmogus, bendraudamas su kitais žmonėmis, su visuomene, stengiasi įgyvendinti objektyvų būtinumą, tai tuo jis atsiremia į dorovės pamatus. Kas kita, kai tas objektyvus būtinumas gali būti suprastas neteisingai, tada žmogus patenka savo suklydimų valdžion.

Todėl atkaklios pastangos įgyvendinti objektyvų būtinumą — tai tik antras dorovinės laisvės reiškimosi atvejis. Jį galima pavadinti subjektyvia laisve, kuriai esant, galima kalbėti apie tikrą dorovinį elgesio motyvavimą ir reguliavimą. Bet tik susieta su veikla, kurios būtinumas teisingai suprastas, subjektyvi laisvė taps veiksminga, tikra laisve; tik šiai esant, žmogus padaro įtakos pasauliui ir sau, tapdamas tikru savo likimo šeimininku.